

XIX. Yüzyılın Sonlarında Kaşgar'da Müslüman Halkın Durumu ve İsveçli Misyonerlerin Faaliyetleri (1892-1934)

The Situation of the Muslim Population in Kashgar in the Late Nineteenth Century and the Activities of Swedish Missionaries (1892-1934)

Aysel Erdoğan, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Osmaniye, Türkiye

Sorumlu Yazar: Aysel Erdoğan, ayselerdogan@osmaniye.edu.tr

Atıf Bilgisi Erdoğan, A. (2026). XIX. yüzyılın sonlarında Kaşgar'da Müslüman halkın durumu ve İsveçli misyonerlerin faaliyetleri (1892-1934). *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 15, 009, 01–19. DOI: 10.54282/inijoss.1887681

doi 10.54282/inijoss.1887681

Geliş Tarihi: 12 Şubat 2026 / **Kabul Tarihi:** 4 Haziran 2026 / **Yayın Tarihi:** Temmuz 16, 2026

Öz

XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başları, Türkistan'ın hem doğu hem de batısında büyük güçlerin siyasî rekabetine ve Batılı misyonerlik hareketlerinin yayılmasına sahne olduğu bir dönemdir. Özellikle Kaşgar, bu dönemde gerek stratejik konumu gerekse dinî merkez oluşu ile dikkat çekmiştir. XIX. yüzyılda Protestan misyonerlik hareketleri dünyanın birçok bölgesinde faaliyet göstermiştir. Çin, Hindistan ve Afrika'da faaliyet yürüten misyoner teşkilatları zamanla Türkistan'a da yönelmiştir. Bu çerçevede İsveç'teki Misyonerlik teşkilatı 1890'lardan itibaren Doğu Türkistan'a yönelik özel bir misyonerlik girişimini başlatmıştır. Bu girişimle Kaşgar'da misyon istasyonları kurulmuş, okullar ve sağlık hizmetleri üzerinden yerel topluma nüfuz edilmeye çalışılmıştır. İsveçli misyonerlerin çalışmaları sadece dinî propaganda ile sınırlı kalmamış; dil, kültür ve eğitim alanlarında da etkiler doğurmuştur. Uygur Türkçesine İncil çevirileri yapılmış, sözlük ve dil çalışmaları hazırlanmış, ayrıca bölgenin etnik yapısına dair gözlemler Batı literatürüne aktarılmıştır.

Bu çalışma, 1892-1934 yılları arasında Kaşgar'da Müslüman halkın sosyal ve dini durumunu İsveçli Misyonerlerin çalışma ve gözlemleri üzerinden de inceleyerek tarihsel bir açıdan ele almayı amaçlamaktadır. Araştırmada misyoner raporları, seyahat notları ve dönemin Batılı kaynakları ile ikincil literatürden faydalanılmıştır. İsveçli misyonerlerin misyonerlik faaliyetlerinin Kaşgar başta olmak üzere Doğu Türkistan'ın yerli halkı üzerindeki etkilerinin ortaya koyulduğu bu çalışmada, misyoner çalışmalarının toplumda nasıl karşılık bulduğu incelenmiştir. İslam'ın etkilerinin yoğun hissedildiği Türkistan'da dinin gücü misyonerlik çalışmalarını sınırlandırmış, bu çalışmalar din değişikliği noktasında yetersiz kalmıştır. Bu doğrultuda Kaşgar örneği üzerinden Doğu Türkistan'daki misyonerlik çalışmalarının yerel halk ile etkileşiminde dini-kültürel yapının önemi ortaya çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Kaşgar, İslam, İsveç, Misyonerlik.

Abstract

The late 19th and early 20th centuries witnessed intense political competition among major powers in both eastern and western Turkestan, alongside the spread of Western missionary movements. Kashgar, in particular, attracted attention during this period due to its strategic location and status as a religious center. In the 19th century, Protestant missionary movements were active in many parts of the world. Missionary organizations operating in China, India, and Africa eventually turned their attention to Central Asia. Within this framework, the Swedish Missionary Society launched a special missionary initiative targeting East Turkestan in the 1890s. With this initiative, missionary stations were established in Kashgar, and attempts were made to influence the local community through schools and health services. The work of Swedish missionaries was not limited to religious propaganda; it also had an impact in the areas of language, culture, and education. The Bible has been translated into Uyghur Turkish, dictionaries and linguistic studies have been prepared, and observations on the region's ethnic structure have been conveyed to Western literature. This study aims to examine the social and religious situation of the Muslim population in Kashgar between 1892 and 1934 from a historical perspective, also drawing on the work and observations of Swedish missionaries. The research draws on missionary reports, travel notes, contemporary Western sources, and secondary literature. This study reveals the impact of Swedish missionary activities on the indigenous people of East Turkestan, particularly in Kashgar, and examines how these missionary efforts were received by society. In Turkistan, where the influence of Islam was strongly felt, the power of religion limited missionary work and proved insufficient in terms of converting people to another faith. In this regard, the example of Kashgar reveals the importance of the religious-cultural structure in the interaction between missionary work and the local population in East Turkistan.

Keywords: Turkestan, Kashgar, Islam, Sweden, Missionary work.

Extended Abstract

The changes that took place in the 19th century, one of the important turning points when the balance of power and power factors in the world began to change, also profoundly affected the lives of the people of Turkistan. In the mid-19th century, when the western part of Turkistan was occupied by Russia, the people of East Turkistan also remained under Chinese rule. Under the rule of the Tsarist government, which continued in Western Turkistan until the early 19th century, the people's religious beliefs were not interfered with, but society was economically colonized. From the beginning of the 20th century, concerns about the possibility of the Muslim population coming together led to the implementation of a new policy against the people of Turkistan. During this period, mosques were closed, and the people were prevented from worshipping in their own language and religion. Russia, which had close contacts and commercial relations with China, closely monitored developments in East Turkistan. During this period, mosques were closed, and the people were prevented from worshipping in their own language and religion. Russia, which had close contacts and commercial relations with China, closely monitored developments in East Turkistan.

From the beginning of the 20th century, missionary work gained prominence in Turkistan, where the people were subjected to an intense assimilation policy in terms of both religion and language. Kashgar's role in the struggle between Russia, England, and China, stemming from its geographical location, and the threat it posed due to the region's strong Islamic identity, formed the basis for missionary work in the region. Protestant Christian activities, which had been operating in many parts of the world, particularly in Africa and India since the 19th century, were eventually extended to East Turkestan. Starting in the 1890s, Protestant missionary organizations launched a special missionary campaign targeting East Turkestan and established

missionary stations centered in Kashgar. Mission stations established by Swedish missionaries planned to make significant changes in the fundamental aspects of society, primarily religion, by establishing contact with the local population. Missionaries, who were active in many areas of society such as language, culture, and ethnic issues, carried out important work in Uyghur Turkish that would continue to have an impact on society in subsequent periods.

This study aims to examine the social and religious situation of the Muslim population in Kashgar between 1892 and 1934 from a historical perspective, also drawing on the work and observations of Swedish missionaries. The research draws on missionary reports, travel notes, contemporary Western sources, and secondary literature. This study reveals the impact of Swedish missionary activities on the indigenous people of East Turkestan, particularly in Kashgar, and examines how these missionary efforts were received by society. In Turkistan, where the influence of Islam was strongly felt, the power of religion limited missionary work and proved insufficient in terms of converting people to another faith. In this regard, the example of Kashgar reveals the importance of the religious-cultural structure in the interaction between missionary work and the local population in East Turkistan.

GİRİŞ

“Türklerin Yurdu” anlamına gelen Türkistan; Hazar Denizi ve Moğolistan arasında, İran’ın kuzey ve kuzeydoğusundaki Türk göçbelerin yaşadığı coğrafyayı ifade etmek için kullanılmaktadır (Hultvall, 1981, s.1). Coğrafi sınırlarını kuzeyde Tanrı Dağları, batıda Pamir yükseklikleri, güneyde Kunlun, doğuda ise Altın Dağ’ın oluşturduğu Doğu Türkistan’ın bitki örtüsü ve hayvan çeşitliliği bakımından zengin bir görüntüsünün olduğu anlaşılmaktadır (Kolesnikov, 2010, s.62). Bu görüntü erken dönemlerden itibaren bölgeyi ziyaret eden seyyah ve gezginlerin de dikkatini çekmiş ve eserlerinde bundan bahsetmişlerdir¹. Deniz seviyesinden 1000 - 1500 metre yükseklikteki yaylalardan oluşan Doğu Türkistan’da Kaşgar şehri, denizden 1300 metre yükseklikte yer almaktadır. Ülkenin üç tarafı yüksek dağlarla çevrilidir; güneyde Kunlun Şan sıradağları ve batıda Pamirler, kuzeyde, bölgeyi Cuncarya Havzası ve batı kısmında misyon sahası bulunan Tarım Havzası olmak üzere ikiye bölen Tian Şan sıradağları yer almaktadır. İngilizler tarafından bu kısma “Kaşgarya” adı verilmiştir. Çin’in en batıdaki topraklarını kapsayan bölge için bugün “yeni topraklar” anlamına gelen “Sincan”² ifadesi kullanılmış olup bu kısım Çin’in toplam topraklarının altıda birini kapsamaktadır (Hultvall, 1981, s. 1). Kaşgarlı Mahmud XI. Yüzyılda kaleme aldığı eserinde Kaşgar’ı önemli Türk şehirlerinden biri olarak tanıtmaktadır (Kaşgarlı Mahmud, 1985, s. 417). Asya’nın çeşitli medeniyetlerin burada buluşması bölgenin tarihinde uzun süreli izler bırakmıştır. Antik çağlardan günümüze, Hint-İran, Çin, İslam ve bozkır kültürleri bu bölgeye ulaşmış, bu farklı kültürlerin kaynaşması ve sürtüşmesi, bu bölgenin siyasetinde, sosyal yaşamında ve kültüründe çeşitli değişikliklere yol açmıştır (Kim, 2004, s. XIII). Modern Avrasya jeopolitiğinde stratejik ağırlık merkezi olarak öne çıkan Sincan-Uygur Özerk bölgesi bu konumu sebebi ile istikrarsızlık ve çatışmaların temel merkezi olmuştur (Zotov, 2009, s. 86). Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya’nın Batı Türkistan’da hâkimiyet kurması sonucu İngiltere’nin Hindistan sömürgelerinin güvenliğine dair duyduğu endişe artarken bölgeye çok sayıda temsilci ve misyoner gönderilmiştir.

Misyon tabiri Latince missio’dan gelmekte olup görev ve yetki anlamına gelmekte iken Misyoner ise görevli olan kişi anlamında kullanılmıştır. Özelde Hristiyan yayılmacılığını ifade eden Misyonerlik ile insanların vaftiz edilerek Hristiyanlaştırılması amaçlanmaktadır (Gündüz, 2020, s. 193). Hristiyan toplumda ortaya çıkan Misyonerlik dini bir akım olmanın dışında uygulanış biçimi sebebi ile sömürgecilik ve kültür emperyalizmi ile de ilişkilidir. Hristiyanlığın bir araç olarak kullanıldığı akım ile kilise ve onu içeride ve dışarıda destekleyen devletlerin menfaati önde tutulmuştur (Hizmetli, 2012, s. 1486-1488). XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Misyonerlik çalışmalarının ağırlık kazandığı Doğu Türkistan, yalnızca jeopolitik açıdan değil, aynı zamanda dinî rekabet açısından da büyük güçlerin dikkatini çeken bir bölge hâline gelmiştir. İngiltere, Rusya ve Çin gibi devletlerin bölgeye yönelik stratejileri içinde Hristiyan misyoner faaliyetleri önemli bir yer tutmuş; özellikle Kaşgar, Yarkend ve Hotan gibi şehirlerde misyoner istasyonları kurulmuştur. Bu misyonerlerin amacı toplumda yalnızca dinî dönüşüm değil, aynı zamanda kültürel nüfuz sağlamak ve bölgeyi Batı etkisine açmak olmuştur. Ancak bu faaliyetler, yerel Müslüman halkın güçlü dinî yapısı, ulema sınıfının direnci ve Pan-İslamcı duyarlılıklar nedeniyle genellikle başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu çalışmada, XX. Yüzyılın ilk yarısında Doğu Türkistan’da faaliyet gösteren Hristiyan misyonerlik hareketleri, yerel tepkiler, sömürgeci girişimler ve topluma yansımaları değerlendirilecektir.

1 Marco Polo 13. yüzyılın sonunda dünyanın bu bölgelerinde seyahat ederken, verimli bağ ve bahçelere sahip bir ülke olarak betimlediği Kaşgar’da halkın geçimini ticaret ve zanaatla sağladığını, halkın Müslüman olduğunu ve Hz. Muhammed’e taptığını belirtmiştir. Seyyah aynı zamanda burada bazı Nasturi Hristiyanların da yaşadığını, kendi gelenek ve kanunlarını sürdürdüklerini belirtmiştir (Murray, 1844, s.239).

2 Tibet’in kuzeyinde ve Moğolistan’ın batısında yer alan Sincan, dünyanın en izole bölgelerinden biridir. Pekin’in ulusal başkentine 2.400 km uzaklıkta bulunan Sincan’ın başkenti Urumçi’deki yetkililer, sınırları içinde devasa sıradağlar ve binlerce kilometrelik kayalık ve kurak çöller bulunan uçsuz bucaksız, ücra bir coğrafyanın idaresinden sorumludur. Sir Aurel Stein ve Sven Hedin gibi ünlü kâşifler tarafından “Çin Türkistanı” olarak adlandırılan bölge, bugün Sincan-Uygur Özerk Bölgesi olarak bilinmekte ve Çin’in toplam topraklarının altıda birini kaplayarak Çin’in en büyük idari birimi konumundadır (Benson, 1989, s. 19).

1. Kaşgar'ın Dini ve Politik Yapısı

Doğu Türkistan'ın tarihi merkezi olan Kaşgar, Eski Dünya'nın merkezi ve kıta yollarının kavşağı, Doğu ile Batı arasındaki "kıta köprüsünün" önemli bir ayağı olarak öne çıkmıştır (Zotov, 2009, s. 86). Kaşgar, tarih boyunca gerek coğrafi konumu gerekse dinî kimliği sayesinde büyük bir öneme sahip olmuştur. İpek Yolu güzergâhında yer alan şehir bu konumu ile Çin, Orta Asya ve Güney Asya arasında bir kavşak noktası niteliği taşımış, aynı zamanda İslam'ın bölgedeki en güçlü merkezlerinden biri olarak tanınmıştır. XIX. yüzyılda Batılı seyyahlar ve misyonerler tarafından da dikkatle gözlemlenen Kaşgar, hem stratejik bir ticaret merkezi hem de derin bir dinî bağlılığın sembolü olarak öne çıkmıştır. Kaşgar'ın İsveçli Misyonerler tarafından Doğu Türkistan'da yürütülecek misyonerlik çalışmaları için merkez olarak seçilmesinde belirleyici unsurlardan birisi de coğrafi konumu olmuştur. Öyle ki XIX. yüzyılın ikinci yarısında bölgeyi ziyaret eden seyyahların çalışmalarında ayrı bir yer edinmiş olan Kaşgar'ın coğrafi önemi, bütün bölgenin Kaşgarya olarak adlandırılmasında etkili olmuştur (Kolesnikov, 2010, s. 75).

Hristiyanlıkla tanışmaları oldukça eskiye dayanan Türkistan'ın başkentleri (Kaşgar, Semerkant vb) İslamiyet'in yayılmasından önce de misyoner çalışmalarının merkezi olmuştur. İslamiyet'in yayılmasından önce Semerkant'ta kurdukları metropolitlik aracılığıyla burayı kendilerine üs edinen Nasturi Misyonerler Kaşgar'da da bir metropolitlik kurmuşlardır. Ancak VIII. Yüzyıldan itibaren İslamiyet'in Maverâünnehr'de yayılmaya başlaması ile etkisini yitiren Hristiyanlık batıda Slavlar arasında yayılmıştır (Erşahin, 1998, s. 95). Bağımsız ve yarı bağımsız mülk durumundaki vahalara bölünmüş Tarım Havzasındaki devletler çöllerle birbirinden ayrılmış olup, İpek yolu olarak bilinen ticaret yollarının ortaya çıkması, İslamiyet'in bölgede yayılması noktasında da büyük önem taşımıştır. Nitekim Kaşgar ve çevresinde İslamiyet'in kabul edilmesinde; şehrin tarihsel olarak önemli bir ticaret ve zanaat merkezi olması belirleyici unsurlardan biri olmuştur. Kaşgar hükümdarlarının hâkimiyetlerini sürdürebilmelerinde ticaretin kontrolünü ellerinde tutabilmeleri önemli bir unsur olurken, Kaşgar tüccarlarının Maverâünnehr tüccarları ile bağlantıları Kaşgar seçkinlerinin İslamiyet'i benimsemelerini hızlandırmıştır (Yevgen'yevich, 2016, s. 190-194)³. Karahanlılar döneminden itibaren İslam kültürünün en önemli merkezlerinden biri haline gelen Kaşgar'da X. yüzyılda İslamiyet'in devlet dini olarak kabul edilmesiyle birlikte şehir, hem siyasî hem de dinî bir başkent hüviyetine kavuşmuştur (Erşahin, 1998, s.95). Kaşgar şehrinde İslamiyet, Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han döneminde tanınmaya başlamış olup Kaşgar, Tarım Havzası'nın yanı sıra Çin ve Moğolistan'da da İslamiyet'in yayılmasında etkili olmuştur (Çelik, 2013, s. 41). X. yüzyılın başlarında Isıkgöl'den Kaşgar'a kadar olan toprakları elinde tutan Kaşgar hükümdarı, İslam'a geçmiş olup bölgenin dini yapısına ilişkin bilgiler genellikle Çin'e giderken veya Çin'den dönerken Kaşgar'ı ziyaret eden Çinli hacılar tarafından sağlanmıştır (Puri, 1987, s. 50).

Yukarıda bahsedildiği üzere Karahanlılar tarafından İslam'ın benimsenmesindeki en önemli etkenlerden biri, Karahanlı Devleti'nde gelişmiş bir ekonomiye sahip yerleşik bölgelerin varlığı olmuştur. Din, birbiri ile rekabet halindeki tüccar dernekleri için birleştirici bir güç olurken aynı dinden olan tüccarlar birbirlerini desteklemiş ve Büyük İpek Yolu üzerindeki her şehirdeki dini topluluğun yerel temsilcilerinden yardım alabilmiştir. Dini topluluk, tüccarlara gerekli entelektüel kaynakları sağlamış, onlara matematik, yazı ve dil bilen uzmanlar sağlamanın dışında dini topluluğun misyonerlerine gerekli ulaşım ve finansal kaynaklara ulaşım imkânı vermiştir. Tüccarlar, yol boyunca misafirlerine bakım ve koruma sağlayan tapınak ve manastırlarda gerekli durakları yapabilmıştır.

3 Cüveyni İslam'ın hızla yayılmasına ilişkin detaylı bilgiler verdiği Tarih-i Cihangüşâda adlı eserinde, İslam'ın Türkistan'da kısa sürede geniş coğrafyalara yayılmasını Hz. Muhammed'in (s.a.v.) mucizeleri ve bu mucizelerin tarihsel sonuçları üzerinden açıklamıştır. Çalışmasında, İslam'ın yayılması ile birlikte putperestliğin hâkim olduğu coğrafyalarda tevhid inancının yerleştiğini belirtmiştir. Eserde İslam'ın yayılma sürecinin askeri fetihlerin yanı sıra Maverâünnehr ve Horasan gibi bölgelerde meslek sahipleri, askerler ve özellikle de tüccarlar aracılığı ile hız kazandığı vurgulanmıştır. Ticaret yolu ile yerleşim sağlanan şehirlerde puthanelerin karşısına cami, mescit ve medrese gibi yapılar inşa edilmiş ve eğitim ve ilim meselelerinde gelişme sağlanmıştır. Cüveyni ilim konusundaki gelişmeler hakkındaki fikirlerini "İlim Çin'de de olsa arayınız hadisi bu zamanın evlâtları ve bu devrin insanları için söylenmişti" şeklindeki sözleri ile dile getirmiştir (Cüveyni, 2013, s.77).

Karşılıklı yarar sağlayan iş birliği ile vaha şehir devletleri kısa sürede kendilerini bu güçlü ticaret ve din ağlarının etkisi altında bulmuştur. Böylece, Büyük İpek Yolu üzerindeki şehirlerde ve özellikle Tarım Havzası şehirlerinde, siyasi, dini ve ticari çıkarların birbirinden ayırt edilemeyecek kadar iç içe geçtiği ticaret temelli teokratik bir rejim kurulmuştur. Bu rejim; Budist, Maniheizt, Nasturi ve Müslüman dini topluluklar temelinde ortaya çıkmıştır. İslam, Tarım Havzası'nda bahsi geçen diğer dinlerden daha sonra ortaya çıkmıştır. Dini ve ideolojik temeli Budizm olan Kaşgar ve çevre şehirlerin tüccarları, ticareti kendi ellerinde tekelleştirmeye çalışırken Kaşgar'ın yeterince güçlü bir dini kimliğe ihtiyacı olduğu düşüncesi gelişmiştir. Kaşgarlı tüccarlar ile Maverayünnehirli tüccarlar arasındaki bağlar ticari işbirliklerini geliştirirken aradaki mesafe rekabeti zorlaştırmıştır. Tüm bu şartlar Kaşgarlı seçkinlerin önemli bir kısmının İslam'ı desteklemesini kolaylaştırmıştır (Yevgen'yevich, 2016, s. 190-192). Doğu Türkistan'da İslamiyet'i ilk kabul eden kişi olarak bilinen Satuk Buğra Han'ın türbesi Kaşgar'ın kuzeyindeki bir köy olan Artus'ta yer almakta olup bu durum da Kaşgar'ın İslami kimliğinin gücüne ilişkin önemli bir ipucudur (Jarring, 1948, s. 81). Karahanlılar döneminde devletin dini ve kültürel faaliyetlerinin merkezi durumunda olan Kaşgar şehri bu özelliğini sonraki dönemlerde de devam ettirmiş, İslam dininin önemli bilim adamlarının yetişmesini sağlamıştır (Polat, 2015, s. 43). XIII. Yüzyıl kaynaklarından Tarih-i Cihangüşa'da, bölgenin Müslüman kimliğine ilişkin olarak Türk Hükümdarı Buku Han'ın Türkistan'a geldiğinde Kuz Balıg denilen Balasagun şehrini kurduğu ve on iki yıllık süre içerisinde etrafındaki bütün ülkeleri feth ettiği belirtilmektedir (Cüveyni, 2013, s. 102).

XV. Yüzyılın sonlarında Doğu Türkistan'da Yarkend Hanlığının idaresinin son bulmasından sonra Moğol asıllı Cungarların nüfuzu altında idari ve siyasi yönden tarikat şeyhlerinin devlet başkanlığı yaptığı 66 yıllık "Hocalar Devri" (1696-1762) başlamıştır. Bu dönemde yaşanan iç mücadeleler hem siyasi hem de dini güçlerini zayıflatmıştır. 1759'da Çin, Doğu Türkistan'a hâkim olmuş, 1762 yılında King hanedanına bağlı İli Genel Valiliği'nin kurulması ile Hocalar Devri sona ermiştir. Çin askeri yönetimine tabi tutulan Doğu Türkistan'da halk Çin idaresi altında baskı görmüştür (Bakırcı, 2023, s. 102). Hultvall, "Hiçbir Müslüman'ın, bir Çinli kamu görevlisiyle karşılaştığında at sırtında oturamamasını ve Mandarinler tapınakları ziyaret ettiğinde, Müslüman ileri gelenlerin girişlerde diz çökmek zorunda oluşunu bu duruma örnek olarak göstermiştir (Hultvall, 1981, s. 12). King Hanedanlığı döneminde Çin yönetimi idarenin bey olarak bilinen atanmış yerel liderlerin elinde olacağı dolaylı bir yönetim politikası uygulayarak yerel destek kazanmaya çalışmıştır. Ancak yerel halk, işbirlikçi olarak gördükleri, kendi kültüründen uzaklaşmış ve Çin İmparator'una itaat etmiş Beyleri kuşku ile karşılamıştır. Darugha olarak bilinen alt düzey görevliler, sabit bir gelirleri olmadığı ve servet elde etmek için sıklıkla yasadışı yollara başvurdıkları için halkta rahatsızlık uyandırmıştır. Yerli bürokrasi ve yönetilenler arasındaki uçurumun arttığı bu dönemde İslam din adamları olan Ulema mensupları da etkili olamamıştır. Bu sorunlar hem Hokand Hanlığı yöneticileri hem de gaza ve cihat aracılığı ile kutsal savaş ilan edecek olan Afak Hocaları tarafından Çin yönetimine karşı kullanılmıştır (Kim, 2004, s. 10-11).

King hanedanı döneminde Konfüçyüs okulları ve Çin Modern okulları birçok Uygar için rahatsız edici bulunmuştur. Buna karşılık İslami eğitim, Kaşgar'ın Müslüman kesiminin bazı yerlerinde kız çocuklarını da kapsamakla birlikte ağırlıklı olarak erkek çocukları için altı yaşından on altı yaşına kadar devam etmiştir. Bu eğitimde müfredat ağırlıklı olarak dini içerikli olup Kur'an eğitimi ezber yöntemi ile verilmiştir. Doğu Türkistan'da eğitim Buhara ve diğer İslam merkezlerinde olduğu gibi geleneksel eğitime dayanmış, mektepler öğrencilere dini kimlik ve kültürel aidiyet kazandırmada öncü rol üstlenmişlerdir (Millward, 2007, s. 144). Kolesnikov'un verdiği bilgilere göre XIX. yüzyılın sonlarında Kaşgar'da 17 medrese, 70 okul ve 8 kervansaray bulunmaktadır (Kolesnikov, 2010, s. 77). XIX. yüzyılın son on yılında Yarkend başta olmak üzere Kaşgar ve Aksu'da devam eden medreselerde ders veren mollaların çoğu Buhara'da eğitim görmüş olup bu medreseler ilmi bir merkez olarak Türkistan'ın farklı noktalarından öğrenciler çekmeye devam etmiştir (James, 2007, s. 145). Doğu Türkistan şehirlerinde (Aksu, Kaşgar,

Yarkend, Hotan) yer alan medreseler ve yüksek medreseler caminin bünyesinde faaliyet göstermiş ve genellikle din adamı yetiştirmiştir. İslam fihri, felsefe, hukuk, Arapça, aritmetik ve geometriye giriş gibi derslerin de belirli ölçüde verildiği medreselerin yöneticiliğini damulla (müfettiş) yapmıştır. Çin yönetimi tarafından Sincan'daki Müslümanlar arasında Çin eğitiminin yaygınlaştırılması için çalışılmışsa da istenilen sonuç elde edilememiştir (Kolesnikov, 2010, s. 115).

Çin'in uyguladığı eğitim politikasına karşı Müslümanlar arasında rahatsızlık artarken 1785 yılında Kansu'da yaşayan yaklaşık altı bin Salar topluluğu mevcut yönetime karşı ayaklanmıştır. Bölgedeki Müslümanlar içerisinde Salar toplumunun Çin kültüründen en az asimile olan topluluk olduğu bilinmektedir. Ayaklanma kısa sürede bastırılmış ancak yerel olmasına rağmen önemli sonuçlara yol açmıştır. İmparatorluk Hükümeti, Mekke'ye hac ziyaretlerini ve ayrıca Mollaların Çin topraklarına gelmesini yasaklamış ve cami inşa etme iznini iptal etmiştir. Çin yönetiminin bu katı idaresi Müslümanların özgürlük için yeniden ayaklanmasına kadar devam etmiştir (Broomhall, 1910, s. 150). Yarı yüzyıldan fazla süren King sömürge yönetiminin ardından Doğu Türkistan'daki siyasi ve ekonomik koşulların kötüleşmesi ile Hocaların önemi artarken buradaki birçok insan kendilerini gayrimüslimlerin haksız ve haksız yönetimi altında yaşamaya zorlanan kurbanlar olarak görmüş, Hocaların kurtuluş mücadelesine katılmaya istekli olmuştur (Kim, 2004, s. 24). Hocaların Doğu Türkistan'a olan katkısı ağırlıklı olarak dini yönde olmuştur. Birkaç hoca tarafından kurulan medreselerde İslam'ı yayma amacının bir parçası olarak da okuma yazma konusunda da gelişme sağlanmıştır. Afak Hoca zamanına kadar İslamiyet'in yeterince gelişemediği bu bölgede Hocaların çalışmaları ile İslam'a yönelik olumlu bir tutum gelişmiştir. Ancak Hocaların bölgeden gönderilip Doğu Türkistan'ın Çin'in esareti altına girmesinden sonra "kâfirlere karşı kutsal savaş" olarak anılan mücadelenin Doğu Türkistan halkını harekete geçirme noktasında yetersiz kaldığı görülmüştür (Schwarz, 1976, s. 290).

Çin hâkimiyeti döneminde Doğu Türkistan halkının kültürel durumunda bir gelişme görülmediği gibi eğitim alanında yapılan yeniliklerin de önüne geçilmiştir. Çin yönetimine karşı çıkan ayaklanmaların bastırılması için vergiler arttırılmış, cami, medrese, vakıf binaları satılığa çıkarılmıştır. Çin yönetiminin Doğu Türkistan'da uyguladığı baskı politikası bağımsızlık mücadelelerinin hız kazanmasına yol açmıştır (Bekin, 1971, s. 32-33). Diğer yandan 1851 yılında Kulca antlaşmasının imzalanarak Batı Çin'de Rus konsolosluklarının açılması, Rusya'nın buradaki etkisini arttırırken İli bölgesinde Rus diplomatik temsilciliklerinin kurulması, Rusya'nın Kaşgar ve Kırgız topraklarına nüfuz etmesini sağlamıştır. Kaşgar'da Rus ticaretinin başlaması Çin-Rusya ilişkilerinin gelişmesini sağlarken Rusya'nın Batı Türkistan'daki gücünü de arttırmıştır (Smirnova, 2023, s. 53). XIX. yüzyılda "Great Game" (Büyük Oyun) olarak bilinen İngiltere-Rusya rekabetinde Kaşgar, stratejik önemi dolayısıyla sıkça gündeme gelmiştir. İngiltere açısından Kaşgar, Hindistan'ın kuzey sınırlarını tehdit eden Rus yayılmacılığına karşı bir tampon olarak görülmüştür (Hopkirk, 1990, s. 243). Bu dönemde Rus yönetimi Türkistan'daki misyonerlik çalışmalarına temkinli yaklaşırken A.G.Vlangali isimli Rus elçisinin 1863 tarihli Pekin'den göndermiş olduğu rapordan, Budist Ruhban sınıfını veya Çin yönetimini kışkırtmamak adına bölgede görev yapan din adamlarının misyoner değil sadece rahip olarak sınırlı tutulması gerektiği vurgulanmıştır. Rapordan ayrıca Rus diplomatların genel olarak misyonerlik faaliyetlerine ihtiyatlı yaklaştıkları ve Batılı devletlerin (özellikle Katolik ve Protestan) yayılcı misyon politikalarına karşı Rusya'nın daha temkinli bir diplomasi yürüttüğü anlaşılmaktadır (Smirnova, 2023, s. 47-56).

Doğu Türkistan'ı Hindistan'a doğrudan tehdit oluşturabilecek bir bölge olarak gören İngiltere, Kaşgar'da artan Rus etkisini dengelemek için Çin yönetimini desteklemiştir. Kaşgar, Avrasya'nın en eski halkası aynı zamanda İslam ve Uzak Doğu medeniyetleri arasında bir çatışma noktası olup şehrin az gelişmiş ekonomisi ve halklarının Çinlilerle eşitsizliği, kitlesel ayaklanmalar dâhil olmak üzere ciddi çatışmalara yol açmıştır (Zotov, 2009, s. 86-88). Buradaki Çin hâkimiyeti döneminde, Batı Türkistan'daki Hokand, Çin baskısından kaçan Doğu Türkistan sürgünlerinin

buluşma yeri olmuş, 1816'da anavatanlarını buradan ele geçirip yeniden iktidara gelmeyi başarmışlardır. Çin yönetimine bağlı garnizonlar bazı bölgelerde ortadan kaldırılmıştır. Doğu Türkistan'da XIX. yüzyılın ortalarına kadar üstünlüğünü geri kazanamamıştır. 200.000 kişilik bir Çin ordusu ile yeniden Çin'in Doğu Türkistan'da hâkimiyet kurduğu dönemde nüfusun büyük bir kısmı yine Batı Türkistan'a kaçmıştır. Bu kez Çin hâkimiyeti sadece on yıl kadar sürmüştür. 1864'te Hokandlı Yakub Beg, Doğu Türkistan'ın güneyinde iktidarı ele geçirmiştir (Hultvall, 1981, s. 12).

1865 ve 1877 yılları arasında Kaşgar'da hâkimiyet kuran Yakub Beg, Sincan'ın güneyinin tamamını ve kuzeyinin bir kısmını kontrol ediyordu. Yakub Beg'in Altışehir (Tarım Havzası'nın Altı Şehri) bölgesindeki rejimi, bu izole bölgeye, özellikle İngiliz ve Rus hükümetleri olmak üzere uluslararası ilgi uyandırmıştır. Bu nedenle, İngiliz Hindistan Hükümeti ve Çarlık Rusyası tarafından Kaşgar'a birbiri ardına diplomatik temsilciler gönderilmiş ve temsilciler tarafından çalışmaların başlatılmasıyla bölgenin coğrafi ve etnolojik bilgilerini içeren ilk raporlar yayınlanmaya başlamıştır (Süleyman, 2002, s. 80). Kaşgar'daki yabancı etkisini azaltmayı amaçlayan Yakub Beg, bu doğrultuda dış güçleri birbirine karşı kullanma politikası izlemiştir (Hopkirk, 1990, s. 348). On iki yılı aşkın bir süre Türkistan'ın önemli bir kısmında hâkimiyet tesis eden Yakub Beg'in bu başarısında kendisinin İslam dininin hamisi rolünü üstlenmiş olmasının da etkisi büyüktür. Atalık Gazi ünvanını alan ve Kaşgar'ın yerel bir yöneticisi olmaktan ziyade Türkistan'daki tüm Müslüman dünyanın temsilcisi olma noktasında çaba gösteren Yakub Beg'in bu tavrı bölgenin Müslüman kimliğinin gücü ile doğrudan ilişkilidir (Boulger, 1878, s. 137-138). Çin'in zayıfladığı bir dönemde Kaşgar Emirliği'ni kurarak bağımsız bir yönetim oluşturan Yakub Beg, yalnızca yerel desteği değil, aynı zamanda uluslararası meşruiyeti de aramıştır. Bu bağlamda, 1873 yılında Osmanlı Halifesi'nden berat ve nişan talep etmiş olup bu durum, hem halifelüğün bölgedeki etkisini göstermesi hem de Çin dışındaki alternatif İslamî liderlik arayışını yansıtmaları açısından önemlidir.

Kaşgar'da Müslüman kimliğinin siyasi bir meşruiyet aracı olarak Osmanlı Halifeliği ile kurulan diplomatik ilişkilerle de kullanıldığı görülmektedir. Yakub Beg bu durumu İstanbul'a gönderdiği elçiler aracılığıyla tüm Müslümanların halifesi kabul ettiği Osmanlı Padişahına bağlılığı üzerinden dile getirmiştir. Yakub Beg'in Osmanlı Padişahını "yeryüzündeki tüm Müslümanların halifesi" şeklinde tanıması Halifelik referansının XIX. yüzyılın sonlarında Kaşgar hâkimine meşruiyet kazandıran bir unsur olarak görüldüğünü göstermektedir (BOA, HR. SFR.1, 58/100). Kaşgar'a vardığında orada yaşayan ve Yakub Beg'in Müslüman olmaya zorladığı Çinliler isyan çıkarmış, 1878 yılında Çin tarafından yeniden işgal edilen Doğu Türkistan, tekrar Çin'in bir eyaleti haline getirilmiştir. Eyaletin yeni adı Çince Sinkiang, Yeni Sahiplik olarak değiştirilmiştir (Hultvall, 1981, s. 12). 1884'te King Hükümeti, Sincan'ı bir eyalet olarak kurmuştur. Ardından Genel Valilik Ofisi, İli'den eyaletin yeni siyasi ve idari merkezi olarak belirlenen Urumçi'ye taşınmıştır. Sonuç olarak, Urumçi ve İli lehçelerine dayanan Uygur dilinin kuzey lehçesi gelişmeye başlamış, bu lehçe Kaşgar, Hotan ve Yarkend bölgelerinde kullanılan Uygurcanın güney lehçelerinden daha hızlı bir şekilde geleneksel Çağatay Türkçesi unsurlarından ayrılarak modern Uygurcaya dönüşmüştür. İsveçli misyonerler XIX. yüzyılın sonlarında dini faaliyetlerine başlamak üzere Kaşgar'a geldiklerinde, Uygur dilinin güney lehçeleri Çağatay Türkçesinden günümüz Uygurcasına doğru yeni bir gelişim sürecinin dönüm noktasındaydı (Süleyman, 2002, s. 80). Doğu Türkistan'da yürütülen İsveç misyonerlik çalışmalarının önde gelen isimlerinden biri olan Gunnar Jarring⁴, Kaşgar ile Batı Türkistan arasındaki iletişimin gelişmesiyle birlikte Andican Türkçesinin

4 İsveçli Türkolog Gunnar Jarring, 12 Ekim 1907'de İsveç'in güneyindeki küçük bir balıkçı köyünde köylü bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiş olup asıl adı Gunnar Jönsson'dur. Lund Üniversitesi'nde eğitim gören Jarring 1928'de Almanca ve İskandinav dilleri alanında ilk derecesini almıştır. Üniversitede Gustaf Raquette ile olan tanışması sonraki kariyeri için belirleyici olmuştur. Çin Türkistanı'nda çalışan bir misyoner ve tıp doktoru olan Gustaf Raquette, birçok misyoner gibi yerel halkın diline büyük ilgi duymuş, çok sayıda metin ve Doğu Türkçesi Grameri yayınlamıştır. Gunnar Jarring (1907-2002), yirminci yüzyıl boyunca İsveç halkı ile Sincan Uygurları arasındaki ilişkinin önemli bir figürü ve sembolü olmuştur. Hocası Gustaf Raquette'nin bilimsel çalışmalarını Lund Üniversitesi'nde sürdürmüştür. 1924'te, Modern Uygurca olarak da bilinen Doğu Türkçesi'nin öğretildiği bir Türkoloji kürsüsü

Kaşgar lehçesi üzerindeki etkisinin artacağını düşündüğünü ifade etmiştir (Jarring, 1948, s. 4).

Doğu Türkistan'da kullanılan dil İslam edebiyatının dilinden oldukça etkilenmiş olup yaygın olarak kullanılan Arapça'nın dışında Arapça ile zenginleşen Farsça da dilde önemli bir yer edinmiştir. Jarring, Urumçi'de, Yeni Uygurca'daki Arap etkileri hakkında konuştukları sırada yanındaki arkadaşı Abdullah'ın eski selamlaşmanın "Selam aleykum! Barış sizinle olsun!" şeklindeki ifadesinin artık kullanılmadığını söylediğini, bunu yalnızca yaşlıların kullandığını belirtmiştir. Modern Uygurların birbirlerini selamlarken "Kendinizi iyi hissediyor musunuz?" anlamındaki "Yahşi misiz?" şeklindeki ifadeyi kullandıklarını belirtmiştir. Jarring, dilde önemli değişikliklerin olduğu, özellikle gazetecilik dilleri ve edebiyatın, Çince'nin önemli tesiri altında kaldığını belirtmiş, sözlük olmadan anlamının neredeyse imkânsız olduğuna dikkat çekilmiştir. Dini yönleri azalmış olmakla birlikte Arapça ve Farsça'da etkisini sürdürmektedir (Jarring, 1986, s.184-185).

XIX. yüzyılın ikinci yarısında genel olarak nüfusu Uygurlardan oluşan Kaşgar'da Çinliler ve Müslümanlar ayrı ayrı yaşamakta olup şehir; Çin şehri ve Müslüman şehri olarak ayrılmıştır. Türkçe Yeni Hisar (yeni şehir)olarak adlandırılan Çin şehrinde Çin yönetimi otururken, eski bir kent olan Kuşaar'da Müslümanlar oturmaktadır. XIX. yüzyılın sonlarında Kaşgar'da 60 cami bulunmakta olup bunlar arasında merkez cami olarak kabul edilen Altın Camii, Muhammed Han Camii ve Yakub Beg döneminde inşa edilen Jdalma Camiidir (Kolesnikov, 2010, s. 78- 79). Misyoner ve gezginlerin verdiği bilgilerden din'in Kaşgar'da yerli halkın hayatında önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Nüfuzlu bir kesimi oluşturan din adamı sınıfı adaletin sağlanması, halkın eğitimi ve sosyal yardımlaşma gibi meselelerden sorumlu olmuştur. Yakub Beg döneminde dini ayinler, oruç tutma ve toplu ibadetler konusunda eski dönemlerdeki uygulamalar yeniden başlatılmıştır. Reislik mevkii, ibadetlerin kontrol edilmesi için yeniden canlandırılmıştır. Kolesnikov, Kaşgar halkının sünni Müslüman olmakla birlikte halk arasında dini fanatizmin pek görülmediğini, halkın farklı dinlere karşı özellikle Hristiyanlara karşı düşmanlık gütmediklerini vurgulamıştır (Kolesnikov, 2010, s. 113).

XIX. yüzyıl sonlarında Doğu Türkistan'ın, güçlü bir dinî yapı ve yerel güçlerin etkili olduğu; aynı zamanda Çin, Rusya ve İngiltere gibi dış aktörlerin nüfuzunun hissedildiği karmaşık bir coğrafya olduğu görülmektedir. Bu durum, Hristiyan misyoner faaliyetleri açısından hem fırsatlar hem de önemli sınırlamalar barındıran bir ortam oluşturmıştır. Doğu Türkistan, XIX. yüzyılda Çin'in King Hanedanlığı idaresine girmekle birlikte, siyasi açıdan tam anlamıyla denetim altına alınamayan bir coğrafya olmuştur. Bölgede Kaşgar, Yarkend, Hotan gibi şehirler hem ticaret yollarının kavşak noktaları hem de İslam kültürünün güçlü merkezleriydi. Özellikle Nakşibendî ve Yesevî geleneklerine dayalı tarikatların yaygınlığı, dinin halk üzerindeki etkisini güçlendirmiştir. Bu dönem, yalnızca siyasi değil, aynı zamanda ideolojik ve dinî mücadelelerin yaşandığı bir geçiş süreci olarak da değerlendirilmelidir. Bölgedeki Müslüman nüfusun büyük çoğunluğu Uygur Türklerinden oluşmakta olup, Hanefî mezhebine mensup bir yapıya sahiptir. Medreseler, zaviyeler ve yerel camiler aracılığıyla hem dini eğitim hem de sosyal dayanışma sağlanmaktaydı. Bu yapı, dışarıdan gelen herhangi bir kültürel veya dinî etkinin yerleşmesini zorlaştıran güçlü

kurulmuştur. Kaşgar ve Yarkend lehçelerine dayanan Raquette'nin İngilizce-Türkçe Sözlüğü 1927'de yayımlanmıştır. Doğu Türkistan diline özel bir ilginin olduğu bir dönemde Gunnar Jarring, 1929-1930 yılları arasında Uygur dilini incelemek ve doktora tezi için dilbilimsel materyaller toplamak üzere Kaşgar'da bulunmuştur. Kaşgar'da geçirdiği aylar, Jarring'in uzun ve başarılı bir Türkolog olarak kariyerinin başlangıcı olmuştur (Róna-Tas, 2002, s. 413; Süleyman, 2013, s. 79). 1929 yılında kervanla yaklaşık iki hafta süren bir yolculuğun ardından Kaşgar'ı ziyaret eden Jarring 49 yıl sonra bu defa uçakla Kaşgar'ı ziyaret etmiştir. Yaklaşık yarım yüzyıllık bir ara ile Kaşgar'ı ziyaret eden Jarring iki ayrı dönemde burada yaşanan değişimi ve gözlemlerini ifade ettiği birçok çalışma kaleme almıştır. An Eastern Turki English Dialect Dictionary (1964), A Tall Tale from Central Asia (1973), Literay Texts from Kashgar, edited and translated with Notes and Glossary (1980), Some Notes on Eastern Turki (New Uighur) Munazara Literature (1981), The Moen Collection of Eastern Turki (New Uighur) Proverbs and Popular Sayings, edited with Translation, Notes, and Glossary (1985), as well as his important study, On the Distribution of Turk Tribes in Afghanistan (1939) Dr. Jarring'in Doğu Türkistan ve Türk dili ve edebiyatı hakkında başlıca çalışmalarıdır. İsveçli diplomat 1948-51 arasında Hindistan, 1950- 51 Siri Lanka, 1951- 52 arasında İran, Irak ve Pakistan'da bakanlık görevlerinde bulunmuştur. 1956'dan 1958'e kadar İsveç'in Birleşmiş Milletler delegesi ve elçisi, 1958'den 1964'e kadar Washington, D.C.'de Amerika Birleşik Devletleri'nin elçisi olarak görev yapmıştır. Hemen ardından önce Moskova'da ve sonra, 1967'de, Orta Doğu için Birleşmiş Milletler'in özel elçisi olarak on yıllık diplomatik görev yapmıştır (Jarring, 1986, s. 1).

bir iç dirence sahipti. (Hultvall, 1981, s. 12). Nitekim Doğu Türkistan'da uzun zamandır Çin yönetiminden hoşnutsuz olan yerli Türk halkı, Çin idaresinin baskı ve zulmü altında yaşamaktan rahatsızlık duymuş; kimi bölgelerde isyan ederek kendi kendini yönetme arzusu ortaya koymuştur. İngiltere'nin Kaşgar politikası da bu noktada dikkat çekmektedir. İngiliz diplomatik raporları ve dönemin basın yayın organları Çin idaresinin sert ve tahammülsüz tutumunun yerli halkı huzursuz ettiği; bu nedenle bölgedeki Müslüman Türk unsurlarının zaman zaman ayaklanmalarla bağımsızlık arayışına yöneldiği değerlendirilmesinde bulunmuştur. Bu ortamda General Baute gibi bazı Çinli komutanlar, yerel direnişi bastırmak için görevlendirilmiş; ancak bu komutanların sert uygulamaları bölgedeki hoşnutsuzluğu daha da artırmıştır. İngiliz basını ve diplomatik raporlar, bu durumu Sovyet Rusya'nın bölge politikasına zemin hazırlayan bir gelişme olarak yorumlamış; yerli unsurların Sovyet nüfuzu altına girebileceği ihtimaline dikkat çekmiştir (Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, TDA, 1934).

XIX. yüzyılda Pasifik kıyılarına çıkan geniş Türk kitlelerinin varlığı, Rusya'yı Türkistan coğrafyasında denge arayışına itmiş; bölgede hâkimiyet kurmak isteyen diğer devletlerin faaliyetleri Rus stratejik hesaplarını daha da karmaşık hale getirmiştir. Bu çerçevede Rusya, bölgede yaşayan farklı etnik unsurları kendi nüfuz politikaları doğrultusunda yönlendirme ve kontrol altında tutma çabasını sürdürmüştür. Rusya ve İngiltere'nin bölge üzerindeki nüfuz mücadeleleri, sadece stratejik değil aynı zamanda ideolojik boyutlar da taşımış; özellikle Çin idaresinin zayıfladığı dönemlerde bu güçlerin etkisi daha görünür hâle gelmiştir. Çin'de 1912'de gerçekleşen ihtilal, Doğu Türkistan'daki Müslüman topluluklarda başlangıçta bir ümit doğurmuş, ancak ihtilalin sonuçları bölgede beklenen olumlu değişimleri doğurmayınca, halk yeniden Çin idaresine karşı tepkisel bir eğilime yönelmiştir. Çin'in esas vilayetlerinde yaşanan idari zafiyetler, merkeze uzak bölgelerde çok daha belirgin bir baskı ve istibdat hâline dönüşmüş; özellikle Moğolistan, Tibet ve Doğu Türkistan gibi Han Çinlilerinin kendilerinden saymadığı toplulukların yaşadığı bölgelerde asimilasyon ve idari tazyik son derece yoğun biçimde hissedilmiştir. Bu durum, tarih boyunca bu bölgelerde yaşayan yerel halkların çeşitli dönemlerde isyan etmelerine zemin hazırlamış; dinî, siyasi ve toplumsal gerekçelerle gelişen bu hareketler zaman zaman dış güçlerin de etkisiyle geniş çaplı bir mahiyet kazanmıştır (Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, TDA, 1934).

2. İsveçli Misyonerlerin Kaşgar'daki Faaliyetleri

Türkistan'da İslamiyetin yayılış hızı ve yoğunluğu bölgelere göre değişiklik göstermiş olup bu durum bölgedeki misyonerlik çalışmalarını da etkilemiştir. Bu doğrultuda XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rus İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına giren Batı Türkistan ile Çin işgali altında kalan Doğu Türkistan'da misyonerlik çalışmalarının niteliği ve yayılış hızı bölgelere göre farklılık göstermiştir. Türkistan'ın batısında misyonerlik faaliyetleri, kültürel asimilasyon politikası uygulayan Sovyet döneminde sınırlı ölçüde başlarken doğu kısmında daha erken tarihlerde başlamıştır. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Protestan misyonerlik hareketleri Türkistan'ın birçok bölgesinde hız kazanmıştır. İsveçli misyonerlerin amacı yalnızca Hristiyanlığı yaymak değil, aynı zamanda eğitim ve sağlık hizmetleri aracılığıyla yerel toplumla temas kurmak olmuştur.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında geleneksel İslam'ın hâkim olduğu Türkistan'da Ortodoks misyonerlik çalışmaları öncelikle putperestleri Hristiyanlığa döndürmekle ilgilenirken, diğer dinlerden Ortodoksluğa geçiş sayısı yetersiz kalmıştır. Rus İmparatorluğu'nun Çarlık Hükümeti, Ortodoksluğu yalnızca kendi topraklarında yaşayan Ortodoks olmayan nüfus arasında değil, aynı zamanda yeni ele geçirilen topraklardaki, özellikle de Türkistan'da yaşayan nüfus arasında da nüfuzunu genişletmek için yaygın olarak kullanmıştır. Bu politikanın temel nedeni, devletin bütünlüğünü korumanın ve diğer devletlerin topraklarını Rus İmparatorluğu'na dâhil etmenin önemiydi. Misyonerlik çalışmaları, Çarlık Rusyası'nın kontrolü altında yürütülmüş ve ulusal politikasının bir parçası olarak görülmüştür. Bu doğrultuda Çarlık yönetimi kendi kontrolü dışındaki faaliyetlere mesafeli yaklaşmıştır (Nikityuk, 2020, s. 28). 1867 yılında kurulan Türkistan Genel Valiliği topraklarında yaşayan nüfus arasında misyonerlik

çalışmaları başlatan Rus Ortodoks Kilisesi'nin öncülüğünde Türkistan Piskoposluğu kurulmuş, birçok merkezi ve yerel yönetim kurumu da misyonerlik çalışmalarını desteklemiştir (Mukhatova, Kurmanalina, Sadvokasova, 2022, s. 6). XIX. yüzyılın ortalarından itibaren yürütülen Ortodoks Misyonerlik çalışmalarında eğitim aktif bir şekilde kullanılırken din değişikliği için Müslüman halkın kendi dilinde eğitim alması yönünde çalışmalar yürütülmüştür (Taymasov, 2013, s. 133). Genel olarak, insanlara kendi dillerinde hitap etme ve yerel özellikleri dikkate alma yöntemi, yalnızca misyonerlik hareketinin başarısına yol açmakla kalmamış, aynı zamanda yeni din değiştirenlerin yüzyıllardır süregelen geleneklerinin korunmasına da katkıda bulunmuştur (Salmin, 2021, s. 154).

XIX. yüzyılın sonlarından XX. Yüzyılın ilk otuzlu yıllarına kadar Doğu Türkistan, gezgin ve arkeologlar için ilgi çekici bir cazibe merkezi haline gelmiştir. Bu döneme ilişkin gezi literatür çalışmalarında şehrin fiziki koşulları resimler ile desteklenmiştir. Kaşgar'a gelen kaşif ve seyyahlar çoğu zaman geçici olurken İsveçli misyonerler burada kaldıkları uzun yıllar boyunca bölgede yaşayıp çalışmışlar, yerel halkın geleneklerine ve yaşamına etki etmişlerdir. İsveç Misyon Cemiyeti tarafından 1892-1938 yılları arasında Doğu Türkistan'da yürütülen misyonerlik faaliyetleri sırasında misyonerler dini faaliyetlerin dışında insani ve kültürel çalışmalara da büyük zaman ayırmışlardır (Jarring, 1991, s. 55-56). 1892 baharında, daha önce İran'da görev yapmış küçük bir İsveçli misyoner grubu, bu ücra ve izole yerde Hristiyanlığı yaymak ve geliştirmek amacıyla Kaşgar'a gelmiştir. 1892'de İsveç Misyon Kilisesi (Svenska Missionsförbundet), Kaşgar'da yeni bir misyon sahası açmaya karar vermiş, ilk İsveçli misyonerler faaliyetlerine Ocak 1892'de orada başlamıştır (Süleyman, 2002, s. 78). 1893 yılında Doğu Türkistan'da Kaşgar merkez olmak üzere misyonerlik çalışmalarının yürütülmesi için İsveç'teki misyoner toplantısında bir karar alınmıştır. Bu kararın ardından yapılan araştırmalar sonrasında 1894'te ilk olarak Kaşgar'da sonrasında Yarkend ve Yeni Hisar gibi Doğu Türkistan'ın diğer şehirlerinde de misyoner merkezleri oluşturulmuştur (Hacımuhammed, 2023, s. 74-75). İsveç misyonuna bağlı Mission Covenant Church Of Sweeden (MCCS) adlı misyoner cemiyet, Türkistan ve Çin üzerinde evanjelik çalışmaları yürütmüştür (Topcu, 2021, s. 40). Din tartışmalarında etkili rol oynayan kurumlardan biri haline gelen İsveç Misyoner Kilisesi, geniş bir alandaki tek misyon topluluğu olarak Türkler ve Çinliler arasında evanjelik misyon çalışması yürütmüştür. 1894'te Kaşgar, 1896'da Yarkend, 1908'de Hancheng ve 1912'de Yeni Hisar başta olmak üzere çok sayıda istasyon inşa eden İsveç Misyonu uluslararası ilgi görmüştür (Hultvall, 1981, s. I).

İsveç Misyonerlik Ahdi Kilisesi tarafından 1894- 1934 yılları arasında Kaşgar, Yarkend, Yeni Hisar'da gerçekleştirilen Misyonerlik faaliyetlerini yürütebilmek için bölgenin dilini öğrenen misyonerler tıbbi bakım, yetimhane, okul gibi birçok alanda faaliyet göstermişlerdir (Törnvall, 2014, s. 107). Misyonerlik çalışmaları, misyonun temel görevi olmakla birlikte misyonerler, dini misyonerlik çalışmalarını tıbbi bakım, kültürel ve eğitim faaliyetleriyle birleştirmenin gerekliliğini kısa sürede fark etmişlerdir. Bu doğrultuda dini faaliyetlerinin yanı sıra, İsveçli misyonerler insani ve kültürel çalışmalara da büyük zaman ayırmışlar, yetim ve yoksul çocuklar için evler, okullar, bir matbaa, hastaneler ve kiliseler kurmuşlardır (Süleyman, 2002, s. 78). Misyonerlik faaliyetlerini yürütebilmek için bölgenin dilini öğrenen misyonerler tıbbi bakım, yetimhane, okul gibi birçok alanda faaliyet göstermişlerdir (Törnvall, 2014, s. 107).

XX. yüzyılın başlarında Kaşgar'daki Müslüman halk arasında Hristiyanlığı yayma girişimlerinde bulunan Amerikan Misyoner George W. Hunter, günlüklerinde bu faaliyetlerinin yanısıra yerel halkın yaşamı, bölgedeki Osmanlı etkileri, Rusya'nın tutumu gibi meselelere ilişkin bilgiler vermiştir (Cable-French-Hunter, 1948, s. 12). Hunter, Kaşgar'da geçirdiği dokuz hafta boyunca Konsoloslukta ingilizce ayinler düzenlemiş ve her gün birkaç saat boyunca vaaz vermiştir. Ayrıca halka Kutsal Kitap bölümleri dağıtmış ve satmıştır. Kaşgar'daki "Svenska Mission Förbundet" yani İsveç Misyonu üyeleri ile Hristiyan topluluğu içinde bir araya gelmiştir. Bu topluluk 1894 yılında kurulmuş olup faaliyetlerini neredeyse tamamen Türk nüfus arasında yürütmüştür. Üyeleri arasında yüksek eğitimli kadın ve erkeklerin bulunduğu Misyonun bazı üyeleri zamanlarını Türki dili (Çağatay/Uygurca) için

dilbilgisi kitapları, sözlük ve okuma kitapları hazırlayarak geçirmektedir. Hunter her sabah bir Molla ile Türk dili çalışırken diğer yandan bu dili çok iyi bilen İsveçli bir misyonerden de yardım almıştır (Cable-French, 1948, s. 27).

Kaşgar'daki İsveçli misyonerler, özellikle eğitim alanında yoğun faaliyet göstermiştir. Okullarda Uygur çocuklarına temel eğitim verilmiş, aynı zamanda İncil'den parçalar Uygur Türkçesine çevrilmiştir (Benson, 1989, s. 64). Misyonerlerin bu çalışmaları, Hristiyanlığı yayma noktasında sınırlı başarı sağlasa da Uygur Türkçesinin yazılı kaynaklar aracılığıyla Batı dillerine tanıtılmasına katkıda bulunmuştur. İsveçli misyonerler ayrıca sözlük çalışmaları yapmış ve bölge dilinin modern filolojik araştırmalarına öncülük etmiştir. İsveçli misyonerler, Uygur Müslümanları arasında Hristiyanlığı yaymanın zor olduğunu fark ettikten sonra, hastanelerin açılması, hastalıkların tedavisi ve modern kültürel kurumların inşası da dâhil olmak üzere kültürel faaliyetlerin geliştirilmesine yönelmiştir. Bu nedenle Kaşgar, Yarkend ve Yeni Hisar gibi şehirlerde okullar açılmıştır (Süleyman, 2002, s. 79). İsveçli misyonerler tarafından hazırlanan eserlerin neşredilmesi için misyonerler tarafından Kaşgar'da ilk ve tek olan basımevi kurulmuştur. Doğu Türkistan'daki İsveç misyonerlerin faaliyetlerine ilişkin birçok bilgiyi içeren bu matbaada da Jarring Koleksiyonu olarak ifade edilen birçok eserin basımı yapılmıştır (Törnvall, 2014, s. 107-108). İsveç Misyonerlik Cemiyeti'nin Doğu Türkistan'daki matbaası, Kaşgar Türkçesinde 8.000 adet İncil nüshası basmıştır. Cemiyet ayrıca dil öğrencileri için bir gramer kitabı ve farklı ders kitapları da yayımlamıştır. Aynı lehçede iki ayda bir yayımlanan dergi ise ülkedeki bu türdeki tek yayın organıdır (Zwemer, 1915, s. 206). Misyon tarafından kurulan matbaa, 1938 yılına kadar Güney Sincan'daki tek matbaa olarak kalmıştır (Süleyman, 2002, s. 78).

Misyonerler, Kaşgar'da klinik kurarak tıbbi hizmetler vermeye başlamışlardır. Bu klinikte hem temel sağlık hizmetleri hem de ilaç dağıtımı yapılmıştır (Volkov, 2010, s. 146). İsveçli Misyonerler L.E. Högborg ve Dr. G. Raquette, Kaşgar ve Yarkend'deki sağlık ve eğitim faaliyetlerinde kaydedilen ilerlemeleri kaydetmişlerdir. Yarkend'de bu konuda bir konferans düzenlenerek Yarkend'in güneydoğusunda on günlük mesafede bulunan Hotan'da yeni bir misyon merkezinin ve yetimhanenin açılması planlanmıştır. Misyonun iki hastanesinde bir yıl içinde 17.114 hasta tedavi edilmiştir. Doğu Türkistan'da çok sayıda gelişmekte olan misyon merkezine sahip olan İsveç Misyoner Cemiyeti, Kaşgar, Yarkend ve Yenisar'da üç hastanede yürütülen sağlık hizmetlerinin, misyoner maaşları dışında kendi masraflarını da karşıladığı ve başka çalışmalara aktarılabilecek düzeyde bir gelir de sağladığını bildirmiştir. Bir istasyondaki yeni binaların yapımı tamamen Kaşgar hastanesinin fazlalık gelirleriyle karşılanmıştır (Zwemer, 1915, s. 204-205). Doğu Türkistan'da en etkili misyoner hareketi olarak bilinen İsveçli Misyoner Cemiyeti tarafından kurulan misyoner hastanesi, 1938 yılına kadar faaliyet göstermiştir (Topcu, 2021, s. 41). Bu tür hizmetler, halkın misyonerlere sempatiyle bakmasına yol açmış, fakat din değiştirme konusunda etkili olmamıştır. İsveçli misyonerlerin sağlık hizmetleri, bölge halkının gündelik yaşamında kısa vadeli fayda sağlamakla birlikte, İslamî kimliğin güçlü varlığı nedeniyle kalıcı bir dinsel dönüşüm yaratamamıştır. Ortodoks Misyoner Cemiyeti'ne göre, 1870'ten 1893'e kadar varlığını sürdürdüğü 24 yıl boyunca 103.531 kişi paganizmden ve İslam'dan Hristiyanlığa geçmiştir (Volkov, 2010, s. 146).

Misyon döneminde Doğu Türkistan, Çin içinde özerk bir eyalet durumunda olup eyaletin en yüksek yetkilisi, ikametgâhı Urumçi'de bulunan Genel Vali idi. Merkezi hükümetin etkisi, Çin ulusal başkenti ile eyalet başkenti arasındaki muazzam mesafe nedeniyle azalmış olduğundan bölgedeki en üst düzey yetkili olan Genel Valinin kişisel nitelikleri hayati önem taşımıştır. Misyon, bu valilerle çeşitli deneyimler yaşamıştır. Eyalet, Kaşgar ve Yarkend dâhil olmak üzere on ilçeden oluşmuştur. İlçe valilerinin altında görev yapan yerel idareciler aynı zamanda ilçelerinde yargıç olarak görev yapmış ve vergi toplamaktan sorumlu tutulmuştur. Tüm bu yüksek görevliler Çinliler arasından seçilirken Türkler yalnızca yerel bir idari ofiste tercüman veya küçük bir yargı bölgesinin ofis başkanı gibi daha düşük mevkilerde görev alabilmişlerdir (Hultvall, 1981, s. 15). 1905 Rus- Japon savaşının bir sonucu olarak Çin'in kuzeybatı sınır bölgelerinin öneminin artması üzerine Rusya tarafından bu bölgelerde politik

ve ekonomik kontrol kazanmak amacıyla 1906 yılında bir araştırma heyeti Kaşgar'a gönderilmiştir. Bu heyetin başında Rus Genelkurmayı adına görevlendirilen Fin kökenli Rus subayı Albay Carl Gustaf Emil Mannerheim bulunmuştur. 30 Temmuz 1906'da Kaşgar'a birkaç ay kalan Mannerheim, Kaşgar'daki Uygurların Batı Türkistan'a kıyasla oldukça milli bir karaktere sahip olduklarını söylemiştir. Mannerheim, İli'de misyonerlik faaliyetlerinden sorumlu iki Hollandalı Katolik Misyonerin bulunduğunu, bu kişilerin hem İli hem de Manas'ta görev yaptıklarını, İli'de yaklaşık 100 Katoliğin yaşadığını belirtmiştir (Penghui, 2019, s. 167-168).

İslam'ın etkilerinin yoğun bir şekilde hissedildiği ve geleneklere bağlı bir bölgede yer alan Kaşgar'da Hristiyanlığı yaymaya yönelik yapılan misyonerlik çalışmalarından istenilen sonuç alınamamıştır (Hacımuhammed, 2023, s. 74-75). Kaşgar halkı, misyonerlerin sağlık ve eğitim hizmetlerine ilgi duymakla birlikte, dini propaganda faaliyetlerine karşı mesafeli kalmıştır. Özellikle Nakşibendî şeyhleri ve ulema, Hristiyanlığa geçişin önünde ciddi bir engel teşkil etmiştir. Misyonerler de raporlarında, Kaşgar'da İslamiyetin toplumsal hayattaki güçlü tesirinden dolayı dini dönüşüm sağlanamadığını açıkça belirtmiştir. Gunnar Jarring, Güney Sincan'daki Altı Şehir'in 1930'lara kadar Asya'daki İslam'ın kalesi olduğunu buradaki insanların dindar olduklarını ve İslam'ın tüm kurallarını ve emirlerini yerine getirdiklerine dikkat çekmiştir. İnsanların İslam'a güçlü bir şekilde bağlı olduklarını belirten Jarring bu durumun bölgedeki misyonerlik faaliyetlerinin uzun yıllar başarısız olmasında etkili olduğuna dikkat çekmiştir (Jarring, 1986, s. 184). XX. Yüzyılın başlarında Doğu Türkistan'da İslami geleneğe bağlılığın devam ettiğine ilişkin; Müslüman toplumda domuz etinden mutlak uzak durma, erkek çocuklarını berber tarafından sünnet edilme geleneği ve Ramazan ayına gösterilen önem, Cuma namazına riayet edilmesi, en azından ilk sabah namazının kılınması, sözünde durulması gibi davranışlar örnek olarak gösterilmiştir (Aubin, 1998, s. 19).

Müslüman pazarları bu dönemde misyonerlerin üzerinde durdukları dikkatlerini çeken hususlardan biri olmuştur. Pazarların çok kalabalık olduğu, ticaretin dışında halkın birbiri ile kaynaşma ve eğlenme gibi ihtiyaçlarına hizmet ettiği ve Müslüman halkın buraya gitmeyi kendisine vazife saydığı şeklinde görüldüğü ifade edilmektedir (Kuropatkin, 2010, s. 75). 1873'te Yarkend'deki İngiliz elçiliğinde görev alan İngiliz hekim Dr. H. W. Bellew, ziyareti esnasında çok sayıda Çinli mühtedi (yeni müslüman) olduğunu ve hatta Yarkend ve Yeni Hisar çarşılarında dolaştığını belirtmiştir. Bellew, Emir'in özel bir tungancı ve yeni Müslüman ordusunun olduğunu bildirmiştir (Millward, 2007, s. 130). Jarring, ziyaret ettiği dönemde Büyük Haytka Camiinin hala büyük pazar meydanında durduğunu belirtmiş, İslam'ın gücünün ve etkisinin hala güçlü olduğunu gösteren başka işaretlerin de olduğunu vurgulamıştır. Jarring'in verdiği bilgilere göre, Kaşgar'ın güneyinde popülerliğini sürdüren bir mezar olan "kutsal türbe" bulunmaktadır. Bu, Afak Hoca olarak bilinen gerçek adı ile Hoca Hidayetullah'ın anıtıdır. Afak Hoca, Hoca dönemi olarak adlandırılan ve on yedinci yüzyılın tamamını kapsayan altı şehrin tarihinin en önemli isimlerindendir. Afak Hoca ismi, gücünün zirvesindeyken, Kaşgar, Yarkend, Hotan, Aksu, Kuça ve Turfan olmak üzere altı şehrin hem idari hem de dini hükümdarı olduğunda aldığı bir unvan olan "dünyanın hükümdarı" olarak kabul görmüştür (Jarring, 1986, s. 185). Bellew, devlet adamı-aziz Afak Hoca hakkında bilinenlerin büyük kısmını yayınlamıştır. Bellew'e göre, o, bazı yerel anlatılarda Hz. Muhammed'den sonra olağanüstü güçlere sahip bir veli olarak tasvir edilmiştir. Hastaları iyileştirme ve ölüleri uyandırma gücüne sahip olduğu ve bu açıdan İncil'deki İsa peygamberle eşit görüldüğü belirtilen Afak Hoca'nın insanlar üzerinde büyük bir etkisi olmakla birlikte beraberinde olumsuz söylentilerin de var olduğu belirtilmiştir. Bununla birlikte Jarring ziyaret ettiği dönemde Afak Hoca Türbesinin Kaşgar'da ilgi odağı oluşundan söz etmiştir⁵. Afak Hoca anıtı sadece bir kutsal adam ve hanedanı için bir türbeden ibaret olmamıştır. Yıllar içinde bölgede camiler, okullar, İslami eğitim kurumları inşa

5 Jarring, Afak Hoca Türbesine ilişkin gözlemlerini "Görkemiyle Semerkant ve İsfahan'daki binaları andırıyor, ancak bu iki şehirdeki binaların mimari ve sanatsal zarafetiyle rekabet edemiyor" şeklinde belirtmiştir. Türbeyi ziyareti sırasında karşılaştığı bir Uygur'dan Afak Hoca'nın hanedanının beş nesilden oluştuğunu ve türbenin altında ve etrafında yetmiş iki üyesinin gömülü olduğunun kendisine söylendiğini belirtmiştir (Jarring, 1986 s. 185- 187).

edilmiştir. Jarring, ziyareti sırasında Afak Hoca anıtının yakınındaki İslami bir okul olan mektepten yüksek seslerin duyulduğunu, öğretmen tarafından okunan cümleleri öğrencilerin koro şeklinde tekrarladıklarını belirtmiştir. Dışarıda kendisini Afak Hoca'nın soyundan olduğunu iddia eden dilencinin bulunduğunu belirten Jarring buradan ayrılmadan önce rehberin kendisine bu kişiye biraz para vermesinin doğru olacağını söylediğini belirtmiştir (Jarring, 1986, s. 195-196). 1906 yılında Doğu Türkistan şehirlerini ziyaret eden Mannerheim, Hotan'da Abdal kabilesi üzerine araştırmalar yapmış, Hotan yakınlarındaki Tamagil köyünde yaşayan Abdalların Müslümanlar arasında özel bir yerinin olduğuna dikkat çekmiştir. Mannerheim, Abdal halkının zengin ya da fakir olsun belirli aralıklarla dilenmeye çıktığı belirtmiştir (Penghui, 2019, s. 168).

Misyon döneminde Yakub Beg'in mezarını ziyaret eden Jarring, Yakub Beg'in 1866'dan 1877'ye kadar Kaşgar ve "altı şehrin" hükümdarı olarak bir İngiliz elçiliğini kabul etme şerefine erişen ilk hükümdar oluşuna dikkat çekmiştir. Kısa süren iktidarı sırasında "Mutlu zengin adam" anlamına gelen Badevlet ve "İnancın koruyucusu" anlamına gelen Atalık Gazi olmak üzere iki ayrıcalıklı unvan edinmeyi başardığını vurgulamıştır. Yakub Beg'in Afak Hoca türbesinin yakınındaki mezarının diğerleri gibi mütevazı olduğunu, ancak mezarın ona ait olup olmadığından kuşku duyduğunu belirtmiştir. Yakub Beg'in mezarının yeri konusunda kendisine farklı bilgilerin verildiğini belirten Jarring, Yakub Beg'in düşüşünden sonra, tekrar iktidara gelen Çinlilerin cesedini çıkarıp yaktıklarını, küllerinin Pekin'e gönderildiğini ve Çinli yetkililer tarafından bir anıt yapılmasının veya gömüldüğü yerin belirtilmesinin yasaklandığına ilişkin bir bilgiyi aktarmıştır (Jarring, 1986, s. 195-196).

XX. yüzyılın başlarında bölgeyi, ziyaret eden misyonerlerden bir diğeri olan N. F. Höyer, Rusya'dan diğer misyonerlerin sürgün edilmesinin ardından, Tiflis'ten Hazar Denizi'ni geçerek Kaşgar'a yeni bir misyonla yola çıkmıştır. Bu misyon, Rusya İmparatorluğu'nun tüm güney sınırı boyunca Çek Cumhuriyeti ve Balkanlar'dan Mançurya ve Kore'ye kadar uzanan sınır kasabalarında Rusya'dan gönderilen misyonerler için "istasyonlar" oluşturmakla görevlendirilmiştir. Bunu yapmak için, Hazar Denizi'nin ötesine ulaştıktan sonra, Merv, Buhara ve diğer şehirler üzerinden Afgan sınırına doğru yola çıkmış, Rusya ve Çin'den izin almaksızın Kaşgar'a ulaşmıştır. Bu bölgedeki ilk Hristiyan misyonerlerden biri olan Höyer, bölgenin yerel halklar arasında İncil'i vaaz etmek için yeni misyonlar kurmaya çok uygun olduğu mesajını vererek Avrupalı din adamlarını harekete geçirmiştir. Höyer'in de belirttiği gibi, 1918'de Kaşgar'da 20'den fazla misyoner vardı; bunlardan bazıları tıbbi hizmetler de sağlıyordu ve hatta hem Rus hem de Çin tarafından onaylanmıştır. Öyle ki bu misyonerlerden birinin "Çin'in en iyi doktoruna" yazılı bir Çin beratına layık görüldüğü, bir diğerine de üzerinde Çar'ın baş harfleri bulunan elmaslarla dolu bir kutu hediye edildiği belirtilmiştir. Höyer, bu dönemde Kaşgar ve civarında misyonerler için birçok istasyon ve hastane bulunduğunu belirtmiştir. Rusya'da örgütlü İsveç misyonerlik çalışmalarının tarihi Şubat 1902'de başlamış olmakla birlikte bir İsveç-Rus misyoner derneği kurma fikri, Kaşgar ve Çin'e yaptıkları bir misyonerlik gezisinden dönen misyoner aktivist Nikolai Ivanov ve İsveçli misyoner N. F. Höyer'den Kiev'e gelmiştir. Kiev'de oluşturdukları komiteden gelen mesajlarda gelecekteki dini derneğin hedeflerinin "İnananların arasında birliği pratikte sağlamanın yollarını aramak; Mesih ve Evanjelik inancı uğruna acı çeken inananları yüceltmek; Avrupa ve Amerika'nın diğer ülkelerindeki Evanjelik Hristiyanlarla bağlantı kurma girişimleri" şeklinde belirtilmiştir (Starodubtsev, 2021, s. 97).

İsveç Misyonerlik Cemiyeti, XX. yüzyılın başlarında Rusya, Sibirya ve Türkistan'da yaşayan Müslümanlara ilişkin düzenli faaliyet gerçekleştiren tek örgüt olmuştur (Topcu, 2021, s. 250,251). İsveçli misyonerler için önemli örneklerden birisi olan Johannes Avetaranian, XIX. Yüzyılın sonlarında Kaşgar'a gelmiştir. Asıl adı Muhammed Şükri Efendi olan Hristiyanlığa dönmüş bir Müslümandır. Avetaranian, Kaşgar'a ilk geldiğinde Rus konsolosun şehirdeki tehlikeye dikkat çekerek şehrin dışında kalması noktasında kendisini uyardığını fakat halkla yakın ilişkiler kurmak için şehrin içinde kaldığını belirtmiştir. Kaşgar halkının Avrupalı kıyafetlere alışkın olmamasından dolayı yerel kıyafetler giyerek Uretea Kervansarayı'nda kalmıştır. Yazar, Kaşgarlılarla iletişim kurmakta başta zorlansa da

Osmanlı Türkçesine olan yakınlığı sayesinde kısa sürede iletişim kurduğunu belirtmiştir. Avetarianian, misyonerlik faaliyetlerinde kullanılmak üzere Semerkand'dan Çince, Arapça ve Farsça İncil nüshaları getirmiştir. Avetarianian, misyon faaliyetleri sırasında İngiliz ve Yabancı İncil Cemiyeti temsilcisi Morrison'un Kaşgar'a gelmesinden sonra Yeni Ahit'i Kaşgar Türkçesine çevirme görevi üstlenmiştir. Böylece misyonun resmi ve kurumsal ayağı da şekillenmiştir. Günlük dua ve kutsal kitap okumaları üzerinden yürütülen bu faaliyetler Kaşgar'da Hristiyan misyonun toplumsal zemine yerleşmesine yönelik ilk adımlar olarak öne çıkmıştır (Schafer, 2002, s.77-78).

İsveç Misyoner Cemiyeti'nin faaliyetleri kapsamında Müslüman halk arasında Protestan öğretiyi yaymaya yönelik broşürler yayımlanmıştır. 1912 tarihli broşürde, her insanın ölüm sonrası kurtuluşa olan arzusuna dikkat çekilmiş, ancak bu kurtuluşun kişisel çaba, ibadet veya mezhep kurallarının yerine getirilmesi ile sağlanamayacağı ileri sürülmüştür. Gerçek kurtuluşun ancak Tanrı'nın lütfu ile sağlanabileceği, bu doğrultuda Tanrı'nın İsa Mesih'i gönderdiği belirtilmiştir. İsa Mesih'in çarmıhta ölümü insanlığın günahlarının bağışlanması için en büyük fedakarlık olarak gösterilmiştir. Metinde "iman yolu ile kurtuluş" düşüncesi öne çıkarılmıştır (Raquette, 1912, s. 1-2). Kaşgar'da bulunduğu sırada Şanghay'da düzenlenen Misyonerler Konferansına davet edilen Hunter, Kaşgar'daki Rus konsolosun kendisine gerekli izni vermesi üzerine yola çıkmıştır. Hunter, bu yolculuk sırasında Oş yolunda Kırgız çadırlarından birisinde ev sahibinin kendisine bir kupa süt verdiğini kendisinin de ona Türk dilinde İncil kitapları bıraktığını belirtmiştir. Hunter günlüklerinde Şanghay Misyonerler Konferansının çağ açıcı konferanslardan biri olarak anıldığını ancak konferansın büyük kısmının Çin'in zaten Hristiyanlaştırılmış bölgeleri ile alakalı olduğunu belirtmiştir. Hunter'ın bu yolculuk sırasında karşılaştığı güçlükler bölgenin coğrafi koşulları ve iklim şartlarının misyonerler için ne denli zorlu olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca Kaşgar'da Türk dilinde İncil tercümeleri bırakması, misyonerlik faaliyetlerinin boyutunu göstermesi bakımından da değerlidir. Türkistan'da İslamlaşma süreci henüz tamamlanmamış topluluklar (Kazak, Kırgız, Moğol) halklara Hristiyanlığın ulaştırılması konusunda Hristiyan misyonunun çok önemli bir potansiyeli olduğunu belirten Hunter, Şanghay'daki Misyoner Konferansının çok önemli ancak kaçırılmış bir fırsat olduğunu vurgulamıştır. Kaşgar ve çevresindeki tecrübelerini büyük bir misyoner potansiyel olarak gördüğünü ancak Batılı otoritelerin bu bilgilerini görmezden geldiğini aktarmıştır. Misyonerlik faaliyetlerine yönelik çağrısında Batılı misyon kurumlarının ilgisiz kalışına karşılık kendisini yalnız hissettiğini not etmiştir. Hristiyan kilisesinin en deneyimli adamlarını ve kadınlarını Türkistan'a göndermesi gereken stratejik bir an olarak gördüğü konferansın raporlar, istatistikler, tahmin ve tartışmalarla geçirildiğini belirtmiştir (Cable-French, 1948, s. 28-30).

Kaşgar'da bulunduğu sırada Yarkend'teki İsveçli misyonerlerden bir mektup alan Hunter, kendisinden Yarkend'e gelmesi ve burada yürütülen misyoner faaliyetlerine katılmasının istendiğini belirtmiştir. Yarkend'te kaldığı süre boyunca Türki dil (Çağatay/Uygurca) eğitimine devam eden Hunter, Pazar günleri buradaki insanlara vaaz verdiğini, İsveçli misyonerlerden çok iyilik gördüğünü belirtmiştir. Erkek, kadın ve çocuklardan oluşan kalabalıkların her pazar Müslümanlara yönelik düzenlenen Hristiyan ayinlerine katıldığını görmekten mutlu olduğunu belirten Hunter, burada İsveçli Misyonerlere yönelik bir matbaanın olduğunu, Müslümanlara yönelik bazı risalelerin yayımlandığını belirtmiştir⁶. (Cable-French, 1948, s.46). Hunter'ın yazıları, Batılı Misyoner teşkilatların saha tecrübelerine kayıtsız kalışı, merkezîyetçi planlamaların sınırlılığı ve Doğu Türkistan'daki Müslüman toplumlara yönelik ilgisizliğin açık bir eleştirisidir. Bölge kültürü ile uyum sağlayan ve halkla doğrudan temas kurabilen bir misyoner olarak Hunter'ın girişimleri, merkezi görev politikalarının öncelikleri ile çelişerek etkisiz kalmıştır. 1938 yılında bölgedeki siyasi istikrarsızlıkların artması üzerine misyon çalışmalarına son verilme zorunda kalmıştır.

6 XX. Yüzyılın başlarında etnik açıdan farklılık gösteren Türkistan'da İslam'ın genel hâkimiyetine rağmen halkların dine olan bağlılık düzeyleri farklılık göstermiştir. Göçebe halklar arasında geleneksel-dini temelli olmayan dünya görüşü yaygın olup dini olarak resmîyette Müslüman kabul edilen Kırgızlar arasında İslamiyet'e bağlılığın sınırlı olduğu görülmüştür. Toplumsal yapı bakımından İslamiyet'ten uzak olan Kırgızlar arasında çok eşlilik özellikle zengin kabileler arasında yaygındır. Çarlık Rusya yönetiminin, başının üstündeki sonsuz gökkubeye alışkın olan bu halk için cami inşa etme ve müezzin çabaları yetersiz kalmıştır (Solodova, 2024, s. 226).

Misyonerler ülkeden çıkarılmış ancak bir kısmı Hindistan'da (İsveç Hindustani Misyonu) özellikle Sincan'dan gelen Türk mülteciler arasında çalışmalarını sürdürmüştür (Jarring, 1991, s. 55).

Sonuç

Tarih boyunca hem stratejik hem de dini bakımdan Doğu Türkistan'ın en önemli merkezlerinden biri olan Kaşgar'ın bu durumunda coğrafi konumunun önemi büyüktür. İpek Yolu üzerindeki konumu ile uluslararası ticaret ve siyasi rekabetin merkezinde yer alan Kaşgar diğer yandan İslamiyetin güçlü etkisi ve Müslümanlığın yayılması noktasındaki önemi ile de dikkat çekmiştir. XIX. ve XX. yüzyıllarda Kaşgar'a yönelen Batılı misyonerlerin ve seyyahların raporları da Kaşgar'ın hem stratejik ve ticari hem de dini önemine dikkat çekmektedir. Dolayısıyla Kaşgar, yalnızca bir şehir değil, Batılı devletler arasında yaşanan rekabetin önemli merkezlerinden biri hem de İslamî kimliğin önemli noktalarından biri olarak değerlendirilmelidir.

İsveçli misyonerlerin Kaşgar'daki faaliyetleri, din değiştirme bakımından başarısızlıkla sonuçlanmış olmakla birlikte bölgenin eğitim kurumları ve eğitimin içeriği, sosyo kültürel yaşantı gibi konularda bölge tarihine önemli izler bırakmıştır. Uygur Türkçesinin yazılı kaynaklarla Batı literatürüne tanıtılması, eğitime yönelik çok sayıda kurumun ve hastane gibi toplum hayatını doğrudan etkileyecek girişimleri bu faaliyetlerin kalıcı etkileri arasında sayılabilir. Misyonerler tarafından açılan okullarda Uygur çocuklarının temel eğitim almasına imkân sağlamış; kurdukları klinikler ise tıbbi hizmetleri ve ilaç desteğini halka ulaştırmıştır. Bu hizmetler, yerel toplumda belli bir sempati doğurmuş, ancak dinsel dönüşüm sürecine katkı sağlamamıştır. Dolayısıyla İsveç misyonerlik hareketi, XIX. ve XX. yüzyıllarda Kaşgar'ın tarihsel gelişiminde dinî dönüşümden ziyade kültürel etkileşim boyutuyla önem taşımaktadır. İsveçli misyonerlerin en kalıcı etkilerinden biri, dil ve kültür alanında olmuştur. Halkın kendi dilinde İncil'okumasına imkan sağlamaya yönelik yapılan Uygur Türkçesine yapılan İncil tercümelemleri, sözlük çalışmaları ve dil üzerine hazırlanan raporlar, hem Batı literatürüne Uygur kültürünü tanıtmış hem de bölge dilinin dilbilim araştırmalarında temel kaynaklarını oluşturmuştur. Özellikle Gunnar Jarring'in çalışmaları, Doğu Türkistan'a dair önemli çalışmaların yer aldığı bir koleksiyon şeklinde bir başvuru kaynağı haline gelmiştir. Bu yönü ile İsveçli misyonerlerin Kaşgar'daki çalışmaları misyonerliğin din değiştirme misyonunun ötesinde, kültürel aktarım, bilgi üretimi ve uluslararası rekabetin bir parçası olarak öne çıkmıştır. Kaşgar, bu faaliyetler aracılığıyla XIX. ve XX. yüzyıllarda yalnızca dinî bir mücadele alanı değil, aynı zamanda Batı dünyasının gözünde bilimsel, kültürel ve stratejik bir merkez haline gelmiştir.

XIX. ve XX. yüzyıllarda Doğu Türkistan'a gelen İsveçli misyonerler, Kaşgar'da yürüttükleri faaliyetlerle bölge tarihine çok yönlü izler bırakmışlardır. Temel amaçları Hristiyanlığı yaymak olan Misyoner çalışmaları, bölge halkının İslam'a olan güçlü bağlılığı sebebi ile sonuçsuz kalırken Nakşibendî tarikatının liderlerinin toplumdaki etkileri ve ulemanın dinî hassasiyetleri de bu başarısızlıkta etkili olmuştur. Bu durum, XX. Yüzyılın başlarında Kaşgar'ın aynı zamanda "İslamiyetin kalesi" niteliğini koruduğunu göstermektedir. Ayrıca misyoner faaliyetlerinin Batılı devletlerin siyasi müdahale araçlarıyla ilişkilendirilmesi, halk arasında misyonerlere karşı derin bir güvensizlik yaratmıştır. Bu güvensizlik, özellikle İngiltere ve Rusya gibi devletlerin bölgeye yönelik yayılmacı politikalarıyla birlikte düşünüldüğünde daha da belirgin hâle gelmiştir. Misyonerlerin kendi raporlarında da bu başarısızlık açıkça ifade edilmiş, birçok misyon istasyonunun kapatıldığı ya da faaliyetlerinin sınırlı düzeyde sürdürüldüğü anlaşılmıştır. Uygur halkının İslamî kimliğini koruma konusundaki kararlılığı, dinî aidiyetin yalnızca bireysel değil, aynı zamanda kolektif ve kültürel bir unsur olduğunu da gözler önüne sermiştir.

Sonuç olarak, Doğu Türkistan'daki misyonerlik faaliyetleri, modern misyonerlik tarihinin "başarısızlık hikâyeleri" arasında yer almaktadır. Bu durum, bölgenin yalnızca coğrafi ve siyasi olarak değil, aynı zamanda dinî ve kültürel olarak da dirençli bir yapı arz ettiğini göstermektedir. Bu makale, söz konusu faaliyetlerin yalnızca

din değiştirme amacıyla değil, aynı zamanda küresel güç rekabetlerinin bir parçası olarak değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymakta; aynı zamanda İslam dünyasının uzak bir ucundaki topluluğun dinî kimliğini koruma mücadelesine ışık tutmaktadır.

KAYNAKÇA

- Aubin, F. (1998). L'arrière-plan historique du nationalisme ouïgour. Le Turkestan oriental des origines au XXe siècle. *Cahiers d'études sur la Méditerranée orientale et le monde turco-iranien*, 25, 8-29.
- Bakırcı, F. (2023). Hocalar devri Uygur tezkireleri ışığında geç dönem Çağatay şairi Ömer Baki'nin biyografisine katkılar. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 63(1), 97-112.
- Bekin, A. R. (1971). Yakub Beg zamanında Doğu Türkistan'ın dış ilişkileri. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Doğu Dilleri Dergisi*, 2(1), 31-43.
- Benson, L. K. (1989). *The Ili rebellion: the Moslem challenge to Chinese authority in Xinjiang, 1944-1949*. M. E. Sharpe.
- Boulger, D. C. (1878). *The life of Yakob Beg, Athalik Ghazi, and Badaulet; Ameer of Kashgar*. W. H. Allen.
- Broomhall, M. (1910). *Islam in China a neglected problem*. Morgan & Scott.
- Cable, M., & French, F. (1948). *George Hunter: apostle of Turkestan*. Camelot Press.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), HR. SFR.1, 58/100.
- Cüveynî, A. A. M. (2013). *Tarih-i Cihan Güşa* (M. Öztürk, Çev.). Türk Tarih Kurumu.
- Çelik, M. B. (2013). *Yarkend hanlığı'nın siyasi tarihi*. IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Erşahin, S. (1998). Türkistan'da misyonerlik faaliyetleri (Kırgızistan örneği). *Diyanet İlmi Dergi*, 34 (3), 95-114.
- Gündüz, Ş. (2020). Misyonerlik. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 30, ss. 193-199). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Hacımuhammed, R. (2023). İsveçli misyonerler ve Doğu Türkistan'daki misyonerlik faaliyetleri. *Türkbilig*, 45, 74-78.
- Hitchins, K. (2002). Kaşgar. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 25, ss. 83-86). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Hizmetli, S. (2012). Orta Asya'da misyonerlik faaliyetleri ve zararlı dini akımlar. M. S. Kafkasyalı (Ed.), *Orta Asya'da İslam Temsilden Fobiye, Cilt: I Aydınliktan Aydınlanmaya*, Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi.
- Hopkirk, P. (1990). *The Great Game on secret service in High Asia*. Butler & Tanner Ltd.
- Hultvall, J. (1981). *Mission and revolution in Central Asia* (B. Åhman, Çev.). Studia Missionalia Upsaliensia, XXXV.
- Jarring, G. (1948). *Materials to the knowledge of Eastern Turki: tales, poetry, proverbs, riddles, ethnological and historical texts from the southern parts of Eastern Turkestan with the translations and notes. II. texts from Kashghar, Tashmaliq and Kucha*. C.W.K. Gleerup.
- Jarring, G. (1986). *Return to Kashgar* (Eva Claeson, Çev.). Duke University Press.
- Jarring, G. (1991). Eastern Turkestanica in the Swedish National Archives. *Central Asiatic Journal*, 35(1-2), 55-61.
- Kaşgarlı Mahmud (1985). *Divânü Lügati't-Türk* (B. Atalay, Çev., C. 1). Türk Tarih Kurumu.
- Kim, H. (2004). *Holy War in China: The Muslim rebellion and state in Chinese Central Asia, 1864-1877*. Stanford University Press.
- Kolesnikov, A. (2010). *Rus seyyahların gözüyle Kaşgar* (R. Abdiyeva, Çev.; İ. Kamalov, Haz.). Türk Tarih Kurumu.
- Millward, J. A. (2007). *Eurasian crossroads: A history of Xinjiang*. Hurst & Company.
- Mukhatova, O. Kh., Kurmanalina, N. N., & Sadvokasova, Z. T. (2022). Deyatel'nost' pravoslavnykh missionerov sredi kalmykov Semirechenskoy oblasti vo vtoroy polovine XIX veka. *Novyy Istoricheskiy Vestnik*, 2, 6-27.
- Murray, H. (1844). *Travels of Marco Polo, with copious notes, illustrating the routes and observations of the author, and comparing them with those of more recent travellers* (2nd ed.). Marshall, & Co.
- Nikityuk, V. A. (2020). Islamizatsiya Balkanskogo poluostrova: bosniyskiy i albanskiy tipy. *International Journal of Humanities and Natural Sciences*, 10(1), 28-31.
- Penghui, W., Leonidovna, K. N. (2019). Kitayskaya ekspeditsiya nachala KHKH veka rossiyskogo poddannogo finskogo proiskhozhdeniya Ma Dakhanya, *Chelovek i kul'tura Vostoka. Issledovaniya i perevody*, 164- 178.
- Polat, S. (2015). Karahanlı devleti'nde eğitim faaliyetleri, *Uluslararası eğitim, Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 1(1), 42-52.

- Puri, B. N. (1987). *Buddhism in Central Asia: Buddhist traditions* (A. Wayman, Ed.). Motilal Banarsidass.
- Raquette, G. (1912). Kaşgar: SMS mission. Jarring Library. <https://www.jarringlibrary.lingfil.uu.se/kashgar/1912-1/>.
- Róna-Tas, A. R. (2002). Gunnar Jarring. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 55(4), 413-414.
- Salmin, K. A. (2021). Missionerskaya deyatel'nost' N. I. Il'minskogo sredi chuvashyey. *Vestnik Chuvashskogo Universiteta*, 4, 149-156.
- Schafer, R. (2002). *A Muslim who became a christian, the story of John Avetaranian (born Muhammed Shükri Efendi)*. (John Bechard, Çev.). Authors Online Ltd.
- Schwarz, H. G. (1976). The Khwajas of Eastern Turkestan. *Central Asiatic Journal*, 20(4), 266-296.
- Smirnova, I. (2023). Pravoslaviye v zapadnom kitaye i sredney azii: predystoriya voprosa. *RUDN Journal of Russian History*, 22(1), 47-56.
- Solodova, G. S. (2004). Obstoyatel'stva, obuslovivshiy osobuyu veroispovednuyu politiku v Turkestane. *Vestnik Tomskogo Universiteta*, 81, 224-233.
- Starodubtsev, A. E. (2021). Deyatel'nost' shvedskikh yevangelicheskikh missionerov na territorii rossiyskoy imperii i sssr. xix – pervaya chetvert' xx vv., *StudArctic Forum*, 2(22), 93-107.
- Taymasov, L. A. (2013). Missionersko-prosvetitel'skie idei N. I. Il'minskogo. *Vestnik Rossiyskogo Universiteta Kooperatsii*, 13(3), 133.
- Törnwall, G. (2014). Hoten ve Kaşgar'dan: Gunnar Jarring ve Jarring koleksiyonu (S. Çakmak, Çev.). *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (4), 103-111.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 542/87991, 320673. 1439/97, 21.04.1934.
- Volkov, I. V. (2010). Missionerskaya deyatel'nost' pravoslavnoy tserkvi na natsional'nykh okrainakh Rossiyskoy imperii (na primere Turkestana vtoroy poloviny XIX – nachala XX v.). *Vestnik RUDN*, (1), 146-154.
- Zotov, O. (2009). Sin'tsyan-Uygurskiy avtonomnyy rayon KNR v sisteme aziatskikh dug nestabil'nosti, *Rossiya i musul'manskiy mir*, (5), 85-92.
- Zwemer, S.M. (1915). *A quartely review of current events, literature and thought among Mohammedans and the progress of Christian missions in Moslem lands*. The Nile Mission Press.